

עברים בוגדנים, אינכם נוקמים את מותה?

מרים החשמונאית היא גיבורת המחזה של וולטר שעלה ב-6 במארס 1724 ב"קומדי פרנסז" וירד מהבמה אחרי הצגה אחת. הכישלון הפיל את וולטר למשכב. והנה, אף שהמלכה החשמונאית "כמעט הביאה למותו", וולטר לא נטש אותה וכתב את המחזה מחדש, עם רמיזות אנטישמיות בוטות

יעקב שביט ז'אן לוק עלוש פורסם לראשונה: 27.07.2020 19:40 עודכן ב: 02.08.2020 10:22

"אני חושב שמריאן [מרים] העלובה הזאת היא שהרגה אותי כשהנחיתה עלי את מכת הצרעת משום שהתעללתי יותר מדי ביהודים", כתב וולטר לידידה ברואן אחרי שנפל למשכב והיה בטוח שסופו קרוב. מרים החשמונאית היא גיבורת המחזה של וולטר שעלה ב-6 במארס 1724 ב"קומדי פרנסז" וירד מהבמה אחרי הצגה אחת. הכישלון הפיל את וולטר למשכב.

והנה, אף שהמלכה החשמונאית "כמעט הביאה למותו" וולטר לא נטש אותה, כתב את המחזה מחדש, קרא לו "הורדוס ומרים", והנוסח החדש עלה על הבמה ב-25 באפריל 1725. המלכה החשמונאית ה"עלובה", זו שבגירסה הראשונה של המחזה מתוארת כאשה קשוחה ובלי חרטות ורגשי אשם, לא הכשילה אותו בשנית. המחזה זכה להצלחה ואף תורגם לגרמניה ולאיטלקית. זה היה רק אחד מ-27 המחזות שוולטר כתב, והוא יכול בנקל להתחרות על תואר הגרוע שבהם.

סיפורם של הורדוס ומרים החשמונאית היה נושא רווח בדרמה האירופית במאה ה-17. לנגד עיניו של וולטר עמדו "מרים" של אלכסנדר ארדי ושל טריסטן ל'ארמיט. לעומת זאת, נראה שלא הכיר את "הטרגדיה של מרים, מלכתם היפה של היהודים" מאת אליזבת קארי, המחזה הראשון שנכתב על ידי אשה, ובו מרים החשמונאית מוצגת כקדושה מעונה. וולטר כתב את המחזה במהירות כדי להתחרות במחזהו של אוגוסטן נדל, שעלה בפברואר 1725 וגם הוא נכשל: נדל האשים בכשלון את וולטר שדאג למלא את האולם בחסידיו.

הדרמות על אודות הורדוס ומרים — שתי הדמויות היחידות מתקופת בית שני שנכנסו לרפרטואר הספרותי האירופי — התבססו על המקור היחיד, יוסף בן מתתיהו. לצרפתית תורגם "מלחמת היהודים" כבר ב-1492, ואחר כך שוב ב-1574, ובתחילת המאה ה-18 הופיעו "קדמוניות" ו"מלחמת היהודים" בתרגומו של רובר ארנו ד'אנדיי בחמישה כרכים. ובסיפור על הורדוס ומרים מצא וולטר חומר הראוי לטרגדיה — מלך אכזר שמאוהב באשה יפה כלילת המעלות, שאביה ואחיה נרצחו על ידי בעלה, ובסופו של דבר מומתת במצוותו.

הלקח שלו מכישלון הגירסה הראשונה של מחזהו היה שמחזאי צריך להתחשב בציפיות הקהל, שאמנם מצפה שהדמויות ההיסטוריות על הבמה יהיו דומות לאלה שהכירו מקודם, ואל לו לדרמטורג לשנות אותן, אבל, בד בבד, לא די להיות נאמן למקור, צריך גם לעורר בקהל עניין ולא להציג דמויות חד-ממדיות לטוב ולרע. והנה, הגירסה הראשונה נכשלה משום שהורדוס במחזה היה מלך אכזר שמעורר חלחלה ואי אפשר לחוש אליו אמפתיה, ומרים במחזה רשפה שנאה להורדוס וייחלה למותו, בעוד שהקהל ציפה שתגלה כלפיו גם חסד.

בגירסה השנייה של המחזה ויתר וולטר על הסצינה של ההוצאה להורג של מרים, ובמקומה מסופר מותה על ידי קצין המשמר. וולטר כתב על כך: "אני מודה כי בניגוד לרצוני תיארתי את מותה של מרים בדיבור במקום להציגו כפי שהתרחש. ברם, לא חפצתי להתעמת עם טעם הקהל — הלוא אני כותב עבורו, ולא לעצמי, את רגשותיו אני אמור לכבד ולא את רגשותי". התברר שהקהל הצרפתי סירב לקבל סצינה שבה אשה מובלת לגרדום במצוות בעלה. בתיאטרון, כתב, הצרפתים אוהבים שירים יפים ואופרות קלילות, אבל במציאות אין אומה אכזרית מהם.

רק בשנת 1725 נכתבו כחמש פרודיות על המחזות של וולטר. "טענו כלפי", כתב, "שנושא המחזה 'מרים' אינו יותר מבעל קשיש, מאוהב באשתו, ואלים, שאשתו מסרב בזעף לקיים אתו יחסי אישות. ועוד הוסיפו שריב בין בני זוג אינו יכול להיות נושא לטרגדיה". ואכן, הפרודיות הצביעו על החולשה המובנת ברוב המחזות על הורדוס ומרים; ואולם, גם מחברי ביוגרפיות של הורדוס והיסטוריונים נדרשו כל אחד בזמנו ובתורו להחליט איזה משקל יש לתת ל"זוגיות הרעה" של המלך, כלומר לתכני הארמון, כשהם באים לכתוב את תולדות הממלכה ההירודיאנית.

"נרגשת מדמעות העברים / ניחמה מרים את העם הזה והלכה אל מותה. / אל הגרדום הוליכו צעדיה / ושם הרימה את ידיה הכואבות שעליהן הכבידו, / על לא עוול בכפה, השרשראות האיומות / 'אכזר', אמרה, 'בעל אומלל / במותה מרים רק אותך מבכה. / הלוואי שעם מותי תשים קץ לעוולותיך. / חיה, מלוך באושר ובסימן טוב / שא נא עין רחומה יותר על עמי ועל בני / אהוב אותם ובתמורה אמות שבעת רצון / ואחרי שסיימה את דבריה, אשתך הטהורה / הגישה ללהב התליינים את ראשה המקסים / שהכול העריצו את יופיו הצנוע. / אלוהים! ראיתי את הזרוע הרצחנית / ראיתיה נופלת". כך מתאר קצין המשמר נרבס באוזני הורדוס את הוצאתה להורג של מרים במחזהו של וולטר.

הורדוס המוכה יגון משיב לנרבס: "את מתה, ואני עדיין נושם. / נשמות קדושות, צל אהוב, רעיה נערצת / בבואה חיוורת ומדממת של היפה ביצורים. / לפחות אלך בעקבותייך אל תוך חשכת הקבר. / מה! אתם אוחזים בי? אזרחים בוגדניים! / אתם חוטפים את הלהב הזה מידי הרצחניות! / מרים אהובה, קחי נשקך, הענישי אותי / בואי לעקור את הלב הזה שעדיין בוער למענך. / הנה שעת מותי הגיעה. / (המלך מתעלף, ומתעורר) / אתם בוכים! אינכם מעיזים להתקרב אלי! / ירושלים הקודרת, את נסה מפני מלכך! / מה עוללתי? למה סולד ממני העולם? / מי יצילני ממכאובי העמוק, / מי ימתיק את העינוי שנמשך? לכו, חפשו את מרים והביאוה הנה... / מה! מרים מתה?"

בגירסה השנייה וולטר אינו שוכח את האנטישמיות שלו: "עברים בוגדנים, אינכם נוקמים את מותה? / שמים שקיבלו אותה, הטילו רעם על כפויי הטובה! / מקום שצובע עתה הדם האצילי שנשפך, / קירות ששיקמתי, ארמון, יישרפו עד אפר. / החביאו תחת הריסות מגדליכם המפוארים / את המקום שבו ראתה מרים איך נקטעים חייה. / מקדש, שייפלו לעד תקרותיך, / שבלי מקדש ובלו מלכים, משוטטים, נרדפים / נמלטים מכל מקום, שנואים על ידי כולם. / האות המפחיד של נקמת אלוהים מוטבע על מצחם. / שהעם הזה יעביר בחרדה לאומות / את הסלידה מזכרי, ואת החרפה שמעורר שמו".

דברי הנאצה האלה על היהודים, על שום שלא נקמו את מותה של מרים מידי (!), הם המלים האחרונות של הורדוס. וולטר מן הסתם חשב שהקהל יקבל אותן במחיאות כפיים.

תודתנו לרזיה גסלזון (פאריס), ולעמנואל הלפרין שחלק אתנו את ידיעותיו.